

ЖИВОМОВНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(питання наукового забезпечення спекурсу)

За словами О.О.Потебні, найдавніша мова людини "складалася з рефлексій почуття у звуках... Узагалі не можна собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мови"¹.

Особливо цікавими видаються студії в галузі так званої "неканонічної фонетики". Йдеться про явища, котрі не вкладаються у звичайні фонетичні норми – або через те, що містять звуки, які не співвідносяться з "нормальними" фонетичними реалізаціями "законних" фонем мови, або через те, що їхні звуки зустрічаються в незвичайних поєднаннях або в незвичайних позиційних умовах². До проявів "неканонічної фонетики" відносять звуконаслідування, або ономотопеї. Ці фонетичні релікти належать до ідеофонів (звукообразів).

Ономотопеї виникають на основі максимального використання можливостей фонологічної системи мови, оскільки йдеться про відтворення звуків позамовної дійсності, які нерідко виходять далеко за межі стандартного набору фонем певної мови. Тому вважається, що аналіз ономотопеїчних форм сприяє з'ясуванню визначальних артикуляційних рис мови, виявленню давніх вимовних особливостей. О.В.Царук підкреслює, що звуконаслідувальні форми належать до шару найдавнішої лексики й через свій експресивно-конотативний характер запозичаються рідко. За висновком дослідника, специфічність набору власних ономотопеїчних утворень гостро відчувається носіями мови³.

Поширена в сучасному мовознавстві теза про незначний відсоток слів звуконаслідувального типу в різних мовах світу та нібито мінімальну їхню роль у процесі комунікації може бути спростована, особливо якщо розглядати це питання в історичному, діахронічному плані. І.Н.Горелов вважає, що звуконаслідування як рудименти найдавніших станів комунікації настільки сильні й активні, що сучасна діяльність людини не лише використовує їх у спілкуванні, а й навіть розвиває далі⁴.

Множину звуконаслідувальних одиниць, які в сукупності формують лексико-граматичну категорію вигука, можна поділити на групу власне вигуків (звукозображальні слова, що мають яскраву суперсегментну організацію й мають своїм денотатом мимовільні звучання, створювані людиною) й групу ономотопеїчних номенів (що мають своїм джерелом звучання, створювані тваринами й неживими предметами). У структурі ономотопеї можна виокремити певні інтегральні (нерелевантні) артикуляційні параметри, які дають можливість говорити про універсальний характер звуконаслідувань, а з іншого боку – відповідні диференційні (релевантні) ознаки, істотні для протиставлення ономотопеї однієї мови аналогічним утворенням інших мов.

Відомі дослідники фонетичного значення С.В.Воронін, О.П.Журавльов, В.В.Левицький, В.І.Кушнерик, розглядаючи звуконаслідування й фонетичний

символізм (здатність окремих звуків викликати незвукові асоціації) як дві підсистеми звукозображальної системи мови, звертають увагу на неприпустимість змішування цих явищ ні в процесі теоретичного вивчення, ні тим паче в ході експериментального дослідження.

Існує декілька принципів класифікації звуконаслідувань. В основі універсальної класифікації ономатопічних утворень С.В.Вороніна – акустичний ефект звучання⁵. На матеріалі української мови подібний підхід застосовує Л.І.Мацько⁶. Відомі й інші спроби класифікації ономатопей⁷. Для дослідження фонетичної структури звуконаслідувань української мови в діяхронії оптимальною видається така класифікація, в якій акцент на джерелі звучання дає можливість простежити послідовність виникнення тих чи інших ономатопічних номенів, а відтак описати й науково інтерпретувати характер артикуляційної бази української мови.

На основі зіставного аналізу фольклорних джерел⁸ можна зробити попередній висновок про те, що в українській та білоруській мовах наявна помітно більша кількість звуконаслідувальних форм, аніж у російській. Народнопоетичні зразки російської мови в силу екстралінгвістичних обставин характеризуються високим ступенем нормативності й навіть іноді набувають книжного забарвлення, тому вживання в них експресивно-конотативних фонетичних реліктів обмежене.

Найістотнішими для вивчення мовної індивідуальності є ономатопеї, джерелом яких є звучання неживих об'єктів, – вони формують наймолодший пласт ідеофонів. За структурою й активністю функціонування таких ономатопей артикуляційна база української мови виявляє значно більше спільних рис із білоруською, ніж із російською. З-поміж східнослов'янських мов саме українська найповніше відображає у своїх ономатопеях звукову архаїку.

Поряд із звуконаслідуваннями до живих природних джерел мови належать так звані дитячі слова (котрі, між іншим, лежать в основі важливого компонента "базисної лексики" – назв родинних стосунків). В українській науці чи не найяскравішим дослідником цієї лексики був І.Я.Франко.

У праці "Мислі о еволюції в історії людськості" І.Я.Франко пише про "вироблення бесіди" з "природних звуків" – афективних вигуків для вираження "вражінь природних" і "наслідуючих, природних (ономатопетичних) голосів". Із цього матеріалу витворюється мова – "бесіда, в котрій звуки стали незалежні від наслідування природи, а чимдалі й слова стали незалежні від предметів, котрі первісно означали, і почали уживатися до означування чимраз загальніших понять. Таким способом бесіда звільна причинилася до розвитку мислення, пам'яті і взагалі найвищих духових спосібностей чоловіка, котрі й надали йому остаточну перевагу над природою в боротьбі за існування"⁹.

Окреслені питання – виходячи з концепції первісного мовного стану як найдавнішого етапу передісторії української мови – мають значну вагу для з'ясування кардинальних проблем українського лінгвогенезу.

В іншому дослідженні – "Дітські слова в українській мові" – І.Я.Франко ще раз наголошує на тому, що афективні та звуконаслідувальні утворення "стали відтак закладовим капіталом, з котрого виробилась бесіда людська"¹⁰.

Дослідник цілком слушно зазначає, що сліди "первісної звукової бесіди" не зникли остаточно, а збереглися дотепер "у всіх живих бесідах європейських народів то в окликах домашніх звірів, то в дитській бесіді. Ті звуки мало або й зовсім не зв'язані з загальною системою бесіди тих народів..." Як зазначає вчений, дитячі слова мало звертали на себе увагу мовознавців. Тим часом в українській мові багато цих слів – "таких останків первісної звукової мови, на котрі будь-що-будь варто звернути ближчу увагу". Із зібраних І.Я.Франком дитячих слів Нагуевичів "мож підхопити деякі основні признаки тої первісної звукової мови, котрої вони є останком"¹¹.

Серед зібраних І.Я.Франком слів особливий інтерес викликає форма *бозь* – "вогонь", "сонце". Її можна зіставити не тільки з індоєвропейськими назвами місяця, утвореними від кореня **mes-* (звідси й українське *місяць*), а і з кавказькими формами – як картвельськими (грузинське *мзе*, діалектне *бзе* – "сонце"), так і дагестанськими (аварське *моц'*, чамалінське *боц'* "місяць").

"Дитячу мову" з погляду її зв'язку з першими етапами розвитку мови людства розглядали й інші дослідники: провідний славіст академік М.С.Державін¹², письменник К.І.Чуковський¹³, дослідник проблеми спільного походження мов М.Сводеш¹⁴, Р.Якобсон¹⁵, Л.С.Виготський¹⁶ та ін.

Терміни, що походять із дитячої мови, постійно підживлюються й відзначаються особливою стійкістю. Мовлення дітей, поєднуючи в собі риси афективних і звукосимволічних утворень, було одним із важливих джерел творення людської мови й через те виступає живим матеріалом дослідження найдавніших мовних процесів. Перефразовуючи слова О.О.Потебні про те, що одні вигуки так і залишилися вигуками, а інші стали словами, можна сказати, що одні "дитячі слова" так і залишилися "дитячими", а інші перетворилися на "дорослі". Йдеться про співвідношення форм типу *мама* – *мати* (таке співвідношення відоме в багатьох мовах, наприклад у китайській: *мама* "мама" – *муцинь* "мати").

Отже, дитячі слова, поряд із афективними вигуками, звуконаслідувальними і звукосимволічними словами слід відносити до живих джерел мови, які були вже на найдавніших етапах людського мовотворення й залишаються в дії сьогодні. З іншого боку, первісний мовний стан, коли людська мова тільки складалася ("синтезувалася", "синкретизувалася" з названих та деяких інших джерел – наприклад, жестів), може бути визначений як найдавніший етап передісторії української мови й усіх інших мов світу.

¹¹Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 73; ¹²Реформатский А.А. Неканоническая фонетика // Развитие фонетики современного русского языка. – М., 1966. – С. 97; ¹³Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: Етимологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 161–162; ¹⁴Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980. – С. 24; ¹⁵Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982. – С. 48; ¹⁶Мацько Л.І. Семантико-фонетична організація ономаатопів в українській мові // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 37–42; ¹⁷Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? – М., 1965. – С. 15–16; Косов В.П. Междометия современного немецкого языка как особый разряд слов: Авт. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1963. – С. 19; ¹⁸Гнатюк В. Народні новелі. – Львів, 1917; Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М., 1827; Сб. малороссийских заклинаний / Сост. П.Ефименко. – М., 1874; Українські народні казки у записах та публікаціях письменників XIX – поч. XX ст. / Упор. Л.Ф.Дунаєвська. – К., 1990; Україн-

ські приказки, прислів'я і таке інше / Укл. М.Номис. – К., 1993; ⁹Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І.Я. Збір. тв. : У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 104–105; ¹⁰Франко І.Я. Дітські слова в українській мові // Франко І.Я. Збір. тв. : У 50 т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 123; ¹¹Там само; ¹²Державин Н.С. Изучение языкового развития ребенка русской речи // Академия наук СССР – академику Н.Я.Марру. – М.; Л., 1935. – С. 75–112; ¹³Чуковский К.И. От двух до пяти. – М., 1963; ¹⁴Swadesh M. The origin and diversification of language. – London, 1972. – P. 194–195; ¹⁵Якобсон Р. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии // Якобсон Р. Избр. раб. – М., 1985. – С. 105–115; ¹⁶Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л., 1934.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА І ПРАГМАТИКА

Олена Гапченко,

Київський університет імені Тараса Шевченка

КОЛЬОРОПОЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Відображаючи у процесі мовленнєвої діяльності об'єктивний світ, людина фіксує у слові результати свого пізнання. Сукупність знань про світ, утілених у мовній формі, являє собою те, що в різних концепціях називають "мовною репрезентацією світу", "мовною моделлю світу" або "мовною картиною світу". Між картиною світу як відображенням реального світу і **мовною** картиною світу як фіксацією цього відображення існують складні взаємовідношення. Мовна картина світу не лише відображує реальний світ, а й певним чином доповнює об'єктивні знання людей про нього.

Тривалий час мова розглядалася безвідносно до того, як впливає відображений у мовних формах світогляд її носіїв на ту "наївну" картину світу, якою вони користуються. Ситуація почала змінюватися після того, як Е.Сепір сформулював положення про вплив мови на життя суспільства, що цією мовою користується. Він говорив про неможливість усвідомлення дійсності без допомоги мови і про те, що так званий реальний світ будується на основі мовних норм, а сприймання різних явищ базується на тому, що відповідні мовні норми передбачають дану форму вираження. Б.Уорф розвинув ці положення, аргументувавши їх порівняльним аналізом індіанських мов і того, що він називав середньоевропейським стандартом, тобто деяких спільних для ряду європейських мов граматичних рис, які відображають західну, або європейську, культуру¹. Питанням взаємодії мови і світогляду людини присвячено багато праць, в яких досліджується правомірність такого формулювання проблеми і методи вивчення впливу мови на "наївну" і наукову картину світу (напр., праці Г.А.Брутяна, С.А.Васильєва, Ю.М.Караулова, Г.В.Колшанського, В.М.Телії та ін.). Проте ні спростувати цю гіпотезу, ні достотно аргументувати її ще нікому не вдалося² через відсутність методів її перевірки².

Поняття картини світу (в тому числі мовної) будується на вивченні уявлень людини про світ.

У національних картинах світу є **універсалії**, пов'язані з *основними рисами людської психології, функціями мови* тощо. Перевіряти всі подібні універ-